

ОШ МАМЛЕКЕТТИК УНИВЕРСИТЕТИНИН ЖАРЧЫСЫ. ФИЛОЛОГИЯ

ВЕСТНИК ОШКОГО ГОСУДАРСТВЕННОГО УНИВЕРСИТЕТА. ФИЛОЛОГИЯ

JOURNAL OF OSH STATE UNIVERSITY. PHILOLOGY

e-ISSN: 1694-8874

№2(6)/2025, 16-25

УДК: 39

DOI: [10.52754/16948874_2025_2\(6\)_2](https://doi.org/10.52754/16948874_2025_2(6)_2)

ЭЛДИК ЭТНОГРАФИЯ: КҮНГӨЙҮ ЖАНА ТЕСКЕЙИ

НАРОДНАЯ ЭТНОГРАФИЯ: ПРЕИМУЩЕСТВА И НЕДОСТАТКИ

FOLK ETHNOGRAPHY: ADVANTAGES AND DISADVANTAGES

Мурзакметов Абдымиталип Камытович

Мурзакметов Абдымиталип Камытович

Murzakmetov Abdymitalip Kamytovich

т.и.к., доцент, Ош мамлекеттик университети

к.и.н., доцент, Ошский государственный университет

Candidate of Historical Sciences, Associate Professor, Osh State University

suzak65@mail.ru

ЭЛДИК ЭТНОГРАФИЯ: КҮНГӨЙҮ ЖАНА ТЕСКЕЙИ

Аннотация

Бул макалада профессионал окумуштуу болбосо да, өз элинин маданий мурасын сактоого жана изилдөөгө зор салым кошуп жаткан этнографиялык ышкыбоздорго арналган. Кыргыздын байыркы буюмдарын жыйноочу, атактуу Амантур Акматалиевге өзгөчө көңүл бурулат. Анын эмгектери кыргыз элинин тарыхый эс тутумун жана дүйнө таанымын чагылдырган салттуу тиричилик буюмдарын, кол өнөрчүлүктү, чарбалык ыкмаларды табууга, сактоого жана жайылтууга багытталган. Жеке коллекциялар жана талаа байкоолору аркылуу бул энтузиасттар этнографиялык билимдерди келечек муундарга жеткирүүгө жана улуттук өзгөчөлүктү сактоого салым кошуп, илимий коомчулук үчүн да, жалпы коомчулук үчүн да маанилүү салымын кошуп келишет.

Ачкыч сөздөр: кыргыз эли, салттуу билимдер, Амантур Акматалиев, камчы, материалдык маданият

НАРОДНАЯ ЭТНОГРАФИЯ: ПРЕИМУЩЕСТВА И НЕДОСТАТКИ

Аннотация

Статья посвящена любителям этнографии, которые, не являясь профессиональными учёными, вносят значительный вклад в сохранение и изучение культурного наследия народа. Особое внимание уделяется Амантуру Акматалиеву - известному собирателю древностей и предметов материальной культуры кыргызов. Его деятельность направлена на поиск, сохранение и популяризацию традиционных предметов быта, ремёсел и хозяйственной жизни, отражающих историческую память и мировоззрение кыргызского народа. На основе личных коллекций и полевых наблюдений такие энтузиасты способствуют передаче этнографических знаний будущим поколениям и поддержанию национальной идентичности, что делает их вклад важным как для научного сообщества, так и для широкой общественности.

FOLK ETHNOGRAPHY: ADVANTAGES AND DISADVANTAGES

Abstract

This article focuses on ethnographic enthusiasts who, while not professional scholars, make a significant contribution to the preservation and study of their people's cultural heritage. Particular attention is given to Amantur Akmataliyev, a renowned collector of Kyrgyz antiquities and artefacts. His work focuses on the discovery, preservation, and popularization of traditional household items, crafts, and economic practices that reflect the historical memory and worldview of the Kyrgyz people. Through personal collections and field observations, these enthusiasts contribute to the transmission of ethnographic knowledge to future generations and the maintenance of national identity, making their contribution important for both the scientific community and the general public.

Ачкыч сөздөр: кыргызы, традиционные знания, Амантур Акматалиев, кнут, материальная культура

Keywords: Kyrgyz people, traditional knowledge, Amantur Akmataliyev, whip, material culture

Киришүү

Биздин макалабыздын аталышы кокусунан эле жаралган жок, анткени үстүбүздөгү жылдын соңунда, тагыраак айтсак, 2025-жылдын 17-декабрында Кыргыз Республикасынын Улуттук илимдер академиясынын Коомдук илимдер бөлүмүнүн Б. Жамгерчинов атындагы тарых, археология жана этнология, Ч. Айтматов атындагы адабият институттары, Кыргыз Республикасынын Президентине караштуу Мамлекеттик тил жана тил саясаты боюнча улуттук комиссиясы биргеликте көрүнүктүү элдик этнограф Амантур Акматалиевдин 90 жылдык мааракесине арнап «Салттуу маданият – элдин уңгусу» деген эл аралык илимий-практикалык конференцияны өткөрдү. Ал эми маараке ээси *элдик этнограф* деп аталгандан кийин, демек, элдик этнография деген илимдин бөлүмү да болушу мыйзам ченемдүү. Эгерде этнография деген илимдин өзү тууралуу сөз кылчу болсок, белгилүү советтик этнограф Р. Итс ага: «Этнография – бул элдердин келип чыгышын жана этникалык тарыхын, дүйнөлүк цивилизациянын составдуу бөлүгү болуп эсептелген элдердин маданиятынын жана турмуш-тиричилигинин спецификалык өзгөчөлүктөрүнүн калыптанышын изилдеп окуп-үйрөнгөн тарых илими» (Итс, 1991 б. 8) деген аныктама берген. Бул илимге берилген аныктамалар абдан арбын болгон менен, аларды талдап, тактап отуруу биздин максатыбыз эмес, биз анын *элдик этнография* деп аталган бөлүгү тууралуу гана сөз кылабыз. Аны тил илиминин сөздүн келип чыгышын изилдеген бөлүмү – этимология менен салыштырууга мүмкүн. Анын үстүнө этимология тил илиминде үч мааниде колдонулса, анын экинчиси боюнча «Сөздөрдүн жана сөз мүчөлөрүнүн тарыхы, келип чыгыш теги. Сөздөрдүн жана сөз мүчөлөрүнүн келип чыгыш тарыхынын изилдениши. Бул маанисинде этимология лингвистикалык мисалдарда гана эмес, география, этнография сыяктуу башка илимдердин изилдөөлөрүндө да колдонула берет» (Абдувалиев, 2007, б. 9) деп чечмеленет. Тил илиминде этимологиянын эки – элдик жана илимий этимология деген эки жолу бар. Эгерде терминдин гректин *etimón* – чындык, сөздүн негизги мааниси жана *logos* – окуу, түшүнүк деген маанидеги сөздөрүнөн куралганын эске алсак, илимий этимология чындыкка көбүрөөк ыктай тургандыгын байкайбыз. Тескерисинче, элдик этимологиянын тыянактары уламыштарга, жомок болуп калган корутундуларга, эл оозунда айтылып жүргөн сөздөргө гана таянып, такталган изилдөөлөрдүн тыянагын бере албайт. Ошентсе да элдик этимологиянын чыгарган натыйжалары туура чыгып, этимологияланып жаткан объектинин түпкү теги, келип чыгышы, алгачкы маанилери тууралуу акыйкат маалымат берген учурлар арбын болот. Айрыкча жер-суу аттарынын, географиялык башка объектилердин, этнонимдердин келип чыгышы, пайда болушу, тутумдук түзүлүшү, берген маанилери жөнүндөгү элдик этимологиянын иликтөөлөрү акыйкат же акыйкатка жакын корутундуларды берет (Абдувалиев, 2007, б. 37-38). Көрүнүп тургандай, аларды пайдаланган: илимий жана оозеки булактары айырмалап турат. Элдик этимологияны *народная этимология* дегенден сырткары *ложная этимология* деп да атап коюшат.

Жогоруда айтылгандардан улам этнография илиминин такталган илимий маалыматтарга, изилдөөлөргө эмес, эл оозундагы таркалган кептерге, айрым адамдардын жеке ой толгоосуна, тыянактарына негизделген бөлүмүн *элдик этнография* деп айтсак туура келчүдөй. Анын өкүлү Амантур Акматалиевдин өмүр баянына назар салсак, Нарын мугалимдер институтун (1954), Кыргыз улуттук университетинин филология факультетин (1966) бүтүргөнүн көрөбүз, башкача айтсак, этнография боюнча атайын билим алган эмес. Ошого карабай өзүнүн агартуучулук, журналисттик ишмердүүлүгүн этнография менен айкалыштырып, Кыргызстандын түндүгү менен түштүгүн түрө кыдырып, эл аралап, көркөм

өнөр таануучу катары, элдик этнограф катары белгилүү болгон инсан. Анын жарыкка чыккан эмгектерин кыргыз маданиятынын казынасындагы кунсуз мурас катары баалоого мүмкүн. Бирок ар кандай нерсенин күнгөйү жана тескейи болгондой, айрым эмгектеринде кээ бир мүчүлүштүктөргө жол берилгенин да айтпай кетпесек болбойт. Төмөндө алардын айрымдарына токтоло кетели.

Кыргыздардын маданиятында балдарга таалим-тарбия берүүгө, турмуш-тиричиликтин ар кандай жагдайларына байланышкан тыйымдардын өзүнчө системасы жашап келет. Кылымдардын ичинде жаралган бир катар тыюулар мезгилдин өтүшү менен «жаман болот» деп айтылып калчу жөнөкөй түргө өткөнүнө карабай, ар биринин артында бүгүнкү адамдарга белгисиз, түшүнүксүз болуп калган маани жаткандыгында шек жок. Алсак, бир катар тыюулар баланын кийген кийими менен байланышат. Балага көйнөк тигип кийгизгенде, анын этегин бүкпөйт. Мындай жөрөлгө өмүрү узун болсун, жолу буулбасын, бою узун болсун, бала бүгүлбөсүн үчүн жасалат. Жаңы көйнөк кийгизгенде, «баланын көйнөгү чирик, өмүрү тирик болсун» же «кийимди күзгө жетсин, өзүң жүзгө жет» деген тилек айтып, бетинен өөп кийгизет. Мындай тыйымдардын катарында жаш адам желбегей жамынбайт деген тыюу бар. А. Акматалиевдин пикири боюнча: «Чынында, желбегей жамынуу кары-картандарга ылайыктуу сезилет. Себеп дегенде, алар сырт кийимдерин улам кийип, улам чечип отурууга караганда жамынып, кирип-чыгууга, басууга, заара ушатууга, даарат алууга, намазга даярданууга оңтойлуу болот. «Бешиктен бели чыга элек жатып, желбегейчен аркы-терки басат» өңдүү сөздөр айтылган. Улуулардын көзүнчө минтип өзүн көрсөтүү - бир чети жаш адамдын төрөпейилдиги, тең санабоочулугу, манчыркап калгандыгы. Баарынан да аксакалдарды көзгө илбей калууларынан да кабар берет» (Акматалиев, 2000 б. 260-261). Биздин оюбузча, анын маанисин көпкөндүк менен түшүндүрүү аздык кылат. Муну тилибиздеги «Жалгыз желбегей жамынсаң жаныңа жаман, эки желбегей жамынсаң элиңе жаман» деген макал да тастыктап турат. Кыргыз маданиятында бул элге кесепети тие турган жорук катары саналат. Эгерде бир жеңин кийип алса өзүнө тиет. Ошондуктан элге кусуру тийбеш үчүн эч болбосо бир жеңин кийип алуу керек экен. Желбегей жамынууга болгон тыюуну элдик ишеним ата-энесинен ажырап калат деп түшүндүрөт. Чынында эле аза күткөн адам желбегей жамынат, себеби жакыны өлгөн адамга көңүл айтканы келгендер ала келген кийим-кечесин сөөк ээсинин үстүнө желбегей жаап коюшат. Көрүнүп тургандай, тыйым элдик ишенимден улам жаралган.

Жаш балага колун артына алууга да тыюу салынат. Элдик этнограф А. Акматалиев: «...андай көрүнүштү бекерчиликке жоруйбуз. «Колун артына алып эле басып калыптыр», - дейбиз. Бирок улуулардын көзүнчө антип туруу одоно көрүнөт. Мында теңсинбөө билинет» (Акматалиев, 2000, б. 263) деп чечмелейт. Бирок монголдордо эркектер антип ата-энесинин көзү өткөн соң гана, үй-бүлөнүн башчысы жана тиреги болуп калганда басышат. Мына ошондуктан аталары балдары колун аркасына алып басып калса: «Мени өлдү деп жатасыңбы, эмнеге колунду артыңа аласың?»,- деп ачууланышат (Жуковская, 1990 б. 54). Демек, бул бекерчиликтин эмес, жетимчиликтин белгиси. Улуттук философиябызды изилдөөчүлөрдүн бири Чоюн Өмүралы уулунун: «...колун аркасына алган баланы кыргыз жаман көрөт, «тарт, колуну аркаңа алба» же «бала киши колун аркасына алчу эмес» деп жемелеп тыят. Бул Теңирчиликтеги байыркы символ. Ал Атасы жоктукту билгизет. Ата гана колду аркасына алган, ал «үй ээси», «үй башы» дегендикти билдирген. Колун аркасына алган жанды тигиндейрээктен байкашса, бир ооз кеп сүрбөй туруп ага Ата катары мамиле этилген. Эпаадам, бала киши колун аркасына алып турса «атасын жутуп алган турбайбы, бечара» деп

алдыртан шыпшынып коюшкан, ага бир үйдүн жүзү, добушу катары мамиле кылган, жалпы айыл ынтымагы же башка иште бала да болсо (албетте ошол үйдүн улуусу) кеп-кеңешке алынган» (Өмүралиев, 1994, б. 107) деген пикири биздин оюбузду бекемдеп турат. Эл оозунан «киши колун артына алса, алдында келе жаткан дөөлөт артына өтүп кетип, ошол адамга жукпай калат» деген маалымат да алдык, бул чечмелөөнү да элдик этнографиянын бир варианты катары кабыл алса болот.

Ар бир кыргыз уулунун үйүндө сөзсүз турчу буюм – камчы бир гана атты айдоочу милдет аткарбай, зарыл учурда курал ордуна да колдонулган. Муну «*Колуңда жүрүп билинбейт, камчыдан артык курал жок*» деген макал да тастыктап турат. Ырасында эле камчы оңой курал эмес, анын кайыштан жасалган өрүмү күч менен чабылганда жылаңач денени тилип кеткен. Камчыны өрүмүнөн кармап, сабы менен чапкан учурлар да болгон, камчынын сабын катуу, оор, жарылбаган жыгачтардан жасаганы бекеринен эмес. Сапты катуулугу менен да, сырткы көрүнүшүнүн кооздугу менен да айырмаланган табылгы, ыргай, долоно, жылгын сыяктуу жыгачтардан даярдашкан. Эликтин шыйрагын да сап катары пайдаланышкан (Сулайманов, 1988, б. 18). Камчынын өгүздүн терисинен тилинген калың кайыштан өрүлүп, учуна коргошун кошуп өрүлгөн салмактуу, чоң түрү *булдурсун* деп аталган, аны баатыр жигиттер колдонушкан. Айрым изилдөөчүлөр булдурсунду камчынын көөнө бир түрү катары карашат. Анын эмне себептен *булдурсун* аталып калганы азырынча так эмес, бирок этимологиясын чечмелөөдө ал аскер, баатыр камчысы болгон деген жыйынтыкка келүүгө мүмкүн. Биринчиден, мындай аталыштагы камчы баатырдык эпостордо арбын учурайт («Семетейдин булдурсун, чапса кулак тундурсун»), экинчиден, *булду*, *бүлдүр* сөзүнүн өзү эле бузуу, талкалоо, таш талканын чыгаруу маанилерин берет (Сулайманов, 1988, б. 17-18). Булдурсун менен бир шилтеп, көркоо карышкырды, кишичил буураны өлтүрө чапкан баатырлар тууралуу аңыз кептер эл оозунда көп айтылган. «*Жаманга эш тартканча, камчы менен беш тарт*» деген макал камчынын кээде кепке түшүнбөгөн наадандарды эсине келтирип койчу жазалоо куралы экенин да көрсөтүп турат. Бирок уусу этине өтүп кетет деп, жаш баланы камчы менен урган эмес. Кыргыздар урушту, чыр-чатакты жакшы көргөн, уруш-чабыштан башы чыкпаган, чоң муштум адамды *куу камчы*, ал эми ырайымсыз, аялга катаал кишини *кызыл камчы* (КТФС, 2001, б. 332, 343) деп сыпатташкан. Камчыны атчандар, малчылар, аңчылар, жоокерлер гана эмес, ооруган адамдарды дарымдаган бакшылар да колдонушкан. Эгер Сибирь менен Ыраакы Чыгыштын элдеринин шамандары өз ишмердүүлүгүндө бугунун, багыштын жаргак териси менен капталган тегерек музыкалык аспапты – дапты пайдаланышса, Борбордук Азиядагы калктарда бакшылар анын ордуна камчыны пайдаланышкан. Изилдөөчүлөр *дап* – бул шамандын башка дүйнөгө алып баруучу унаасы (аты, бугусу, кайыгы), ал эми аны каккылаган токмогу – камчысы, калагы деп түшүндүрүшөт. Демек, мындан улам, камчы бакшынын унаасын да, кара күчтөр менен салгылашчу куралын да билдирет деп санасак болчудай.

Ушундай мааниси бардыгынан улам камчы тууралуу түрдүү эрежелер, ишенимдер, тыюулар жаралгандыгы таң калыштуу эмес. Камчыны жерге таштабай, дайыма илип койгон, аны аттаган эмес, антсе эркектин кубаты кетет, аялына сөзү өтпөй калат деп коюшкан. Элдик этнограф А. Акматалиев: «Камчы – алыс сапарда адамдын кан жолдошу. Аттанып жатып камчы колундан түшүп кетсе, илгери «камчымды алып бер» - деп атказып жаткан адамдан өтүнүүчү эмес. Камчыңды өзүң түшүрүп жиберүүң – жамандыктан бир аз кабар бергендей белгиси. Аны аттан түшүп, өзүң алып, атына кайра мин. Мунун дагы бир жагы камчыны керегеде кыстарган жерден өзүң алып чык. Ага чейин бирөөлөрдүн колу тийбесин, же

көтөрүп алып берсин, анда камдалып жаткан жолго чыгуу кажаты жоктой сезилүүчү. Камчы аркылуу кыргыздар көптү түшүндүрүшкөн. Камчыны бүктөй кармоо аркылуу бирөөлөргө баруусу – анын ичинде кусаматы болуусу. Камчыны сүйрөй кирүүсү – жайдары маанайда келүүсү. Камчыны таяна отуруусу – ички кектин күч алышы. Камчынын керегенин башында дайыма илиниши – эр бүлөнүн кайраттуулугу» (Акматалиев, 2000, б. 276) деп көрсөтөт. Бул саналгандардын айрымдары суроо жаратып, талаш-тартыштарды жаратышы ыктымал. Алсак, камчыны сүйрөй кирүү – жайдары маанайда келүү катары чечмеленген. Бирок «Манас» эпосунда жети кандын биригип, Манаска каршы кутум уюштурууда элчилерди жөнөтүп жатып:

Тупа-туура барыңар,
Ат менен салам беринер,
Үйдө олтурса үстүнө
Камчы сүйрөп кириңер,
Мүдүрүлбөсүн тилиңер,
Чогоол-чогоол айтыңар,
Чоңдук кылып сүйлөсө,
Бузукташып кайтыңар –

(Манас, СОВ, 1982, б. 17) деген тапшырмада камчыны сүйрөп кирүү душмандашуу маанисин туюнтуп жатат. Камчыны таяна отуруу – ички кектин күч алышы катары берилген, бирок «Жээренче чечендин аялын угузуу» аттуу элдик жомокто согуштан келе жаткан чеченди жолдон тосуп, дароо угуза албай, ата-энеден, ага-иниден, жеңе-келинден, эже-карындаштан, баладан баштап сурап келип, катыны өлгөн не болорун сураганда: - Ой, аттиң ай ээ!... Кудайдын буйругу экен, менин байбичем өлгөн экен ээ! Кайыр, кантейин! Катын өлсө капкалуу шаар бузулган менен тең болот, - деп камчы сабын таянганда, камчы сабы сынып кеткен экен» деп айтылат (Кыргыз эл жомоктору, 1985, б. 216). Бул маалыматтан улам камчыны таяна отуруу катуу кайгырууну да туюнтушу мүмкүн деп ойлоого болот. «Катын өлсө камчы сап сынган менен тең» (Макал-лакаптар, 2001, б. 118) деген макал да айтылат. Камчыны бүктөй кармап, бирөөгө баруу ичинде кусаматы болуусу катары көрсөтүлсө, этнограф О. Капалбаев аны кабар же өкүм угузганы келгендик катары түшүндүрөт (Капалбаев, 2017, б. 45). А. Акматалиев камчынын керегенин башында дайым илинишин эр бүлөнүн кайраттуулугу катары караса, ал эми О. Капалбаев: «...камчынын үй ичинде өрүмү ылдый карап илинип турганы үй ээсинин каза болгондугун туюндурган. Ошондуктан камчынын өрүмү сапка бүктөлүп, уукка кыстарылган. Бул адат көчмөн кыргыз элинде эреже катарында катуу сакталган. Ал эми бүгүнкү күндө көп үйдө, кызматтык кабинеттерде камчынын салаңдап илинип турганы жаман нерсе, түшүнгөн адамдарды кейите турган нерсе эмеспи» (Капалбаев, 2017, б. 45) деп нааразы болот. Көрүнүп тургандай, кээде адис илимпоздор да элдик этнографияга ыктап кетиши толук мүмкүн. Ушул эле автор «Эгер камчыны ээрдин кашына илип калтырса, шашылыш экендигин билдирген» (Капалбаев, 2017, б. 45) деп белгилесе, дагы бир изилдөөчү, тескерисинче, атчан адамдын камчысын ээрдин кашына илип коюп, атын байлап жаткандыгын түнөгөнү келген конок катары көрсөтөт (Бообек уулу, 2015, б. 8). Мындан улам «Кегиңди ичиңе кат, камчыңды койнуңа кат» деген макал ушундай дал келбестиктерден улам жаралган окшойт деген ирониялуу ой келип кетет.

Амантур Акматалиевдин алгачкылардан болуп акылдын казынасы болгон макал-лакаптарыбыздын маанилери күнүрттөнүп, аны жараткан элдин өзү, айрыкча жаш муундар түшүнбөй бара жатканын байкап, «Макал-лакаптардын маани-жайы» деген аталыш менен

бул багытта да бир топ орчундуу эмгек жасаганын белгилей кетсек болот. Анткен менен мында да айрым мүчүлүштүктөргө жол берилгенин айтпай кете албайбыз. Мисалы, «Кайда барба, Мамайдын көрү» - бул эң эски макалдардан (тагыраагы – лакап. М. А.). Мында оор турмуштун запкысы тууралуу сөз болууда. Сягы улуулардын божомолдоолорунда Мамайдын бейитинин оозу ачылып калуусунан улам ушундай түшүнүк келип чыгуусу тийиш. «Кайда барсаң жокчулук, кедейлик-кембагалдык сени күтүп турат». «Эмгектен качсаң дөңгөккө», «Эмгектүү кулда чарчоо жок» сымал макалдар буга үндөшүп турат» (Акматалиев, 2002, б. 271) деп болжолдогон. Сөз болгон лакаптын мааниси негизинен туура эле болгон менен анын төркүнү: «Илгери замандан бери түрк элдеринин арасында кеңири таралган жомок-аңгеме бар. Ал жомоктун каарманы бир нече ат менен аталат. Казактарда «Коркуттун көрү», кыргыздарда «Мамайдын көрү», кээ бир түрк элдеринде «Баба Өмүрдүн көрү».

Мамай деген адам өлүмдөн качып, ааламды кезип кеткен экен. Анын келе жаткан жолунда бир топ адам көр казып аткан болот. – Бул кимдин көрү? – деп сураса: «Мамайдын көрү» - деп жооп берген болот.

Мамай мындай жоопту алда нече жерден угат. Кайда барбасын, көр казып аткан адамдарга жолугат. Бардыгы да Мамайдын көрү болуп чыгат. Ошентип Мамай өлүмдөн кутулган эмес экен. Мына ушундан улам «Кайда барсаң да – Мамайдын көрү» деген накыл сөз пайда болгон» (Карасаев, 1982, б. 144-145) деп чечмеленген. Лакаптын түрк элдерине кеңири таралганы, атайын адис-тилчи тарабынан жыйырма жылдай мурун мааниси такталып берилгени А. Акматалиевге белгилүү болгон эмес.

«Өтөгөндүн териси өзү жатып ий болот» деген макал да: «Өтөгөн деген адам – кайыш ийлөөнүн чебери. Ал чылгый терини дароо алып, ошол замат челдеп, дароо талкууга коюп, эртеси күндөрү кайышты (малмага салбай эле, чылгый бойдон ийлеген кайыш) даяр кылган. Т. А. сөз кайыш жаратуунун ыкмасын кылдат билген адам тууралуу айтылып жатат» деп талданат (Акматалиев, 2002, б. 274). Макалдын маанисин тактоо үчүн болгону «Кыргызча-орусча сөздүктү» кароо жетиштүү болмок. Анда бүгүн тилибизде дээрлик колдонулбай калган *өтөгөн* деген сөздүн кыргыз тилинин түндүк диалектисине таандык, эскирген сөз экендиги, аюунун тергеп аталышы көрсөтүлгөн (КРС, 1985б, б. 103). Ал эми Х. Карасаев макалдын маанисин: «Илгери заманда кыргыздар аюуну өтөгө деп атаган. Макал ошол замандан калган. Монгол, калмак тилдеринде «өтөгө» – аюу.

Өтөгөнүн терисин кыргыздар илгери көлдөлөң катары астыга салган. Ал абдан кадырлуу болгон. Кийин «аюу» деген сөздү колдоно баштаганда «аюу талпак» деген сөз жасалган. «Өтөгө талпак» деген сөз жок. Бирок макалда сакталып калган. Аюунун терисин ашаткан эмес окшойт. Аны таза союп, терисин кеспей сыйрып, акырындык менен кургаткан. Астыга төшөп койгон. Күндө адамдар үстүнө отуруунун натыйжасында тери өзү эле ийленип, жумшап калган. Мына ушундан улам «Өтөгөнүн териси өзү жатып ий болот» деп макал чыгарган» (Карасаев, 1987, б. 206) деп дааналаган. Бул далилдин тууралыгын калмак тилинде **өтг** [өтег] аюуну билдирери тастыктайт (Калмыцко-русский словарь, 1977, б. 427). Ырас, бул аталыш калмак тилинде да эскирген сөз экендигин белгилей кетсек ашыкча болбойт. Ал эми монголдор аюуну *баавгай*, *хар гөрөөс* б. күрөң аюуну *хүрен баавгай*, ак аюуну *цагаан баавгай* деп аташат (Русско-монгольский словарь, 1982, б. 263). Мындан улам монголдордогу аюунун *өтөг* деген аталышы эскирип, колдонуудан чыгып, жаңы *баавгай* аталышы кеңири жайылып кеткен деген жыйынтыкка келсек болот.

Маанилери чечмеленген макалдардын арасында «Калем менен жазган жазуу, балталасаң да өчпөйт» деген макал кезигип, ага: «Чын-чынында, ал да кези келгенде өчүшү мүмкүн. Сөз кыябы, жакшылык менен жамандык гана өчпөйт. Унутууга болбойт. Эсте сактап жүрүү керек. Аны адамдык парз катары түшүнөбүз. Көңүл тагы – түбөлүктүү деген ойду айтат» (Акматалиев, 2002, б. 323) деген түшүндүрмө берилген. Ырасында, бул кагазга же башка нерсеге жазылып калган сөз талашсыз болуп калат, аны өзгөртүүгө, өчүрүүгө болбойт, ал сөз узак убакытка созулган күчкө, далилге ээ сыяктуу маанини билдирген «Что написано пером, того не вырубишь топором» деген орус макалы. Которулган бул калканы автор кыргыз макалы катары кабылдаган.

Макалдардан айырмаланып, лакаптардын жаралуу тарыхы, себеби бар экендиги, аларда корутунду чыгарылбастыгы жалпыга маалым. Демек, анын маанисин түшүнүү, корутунду чыгаруу, колдонуу үчүн алгач жаралуу шарты менен тааныш болуу зарыл. Амантур Акматалиев макалдар менен лакаптарды ажыратпай, өз алдынча жыйынтык чыгара берген. Натыйжада «Сааганым сарыбагыштын бээси, таңда келет ээси» (302), «Ак-Сайга ээмди ээрчип келип, сөөк тиштебей кеттим», - деп бир ит арман кылыптыр» (312), «Көтөрүп атка мингизгениң курусун, көчүктөн чымчып алганың курусун» (313), «Шаарга барып шапке кийбей, же айылга калып аштык айдабай» (324), «Сапарбайдын сан жылкысы көрүнбөй, Кулансарыктын куу байталы көрүнөт» (336), «Коногум, өз үйүңдү ойлой отур» (340), «Самаркандан саман учуптур десе, санкол келатат болуптур» (359), «Шабдаалынын балдарындай», «Алапайдын шымындай» (368) ж.б. лакаптардын жаралуу себеби так ачылып берген эмес, алар макал катары кабыл алынган байкалат.

Лакаптар сыяктуу эле фразеологизмдер да макалдар катары кабыл алынып, өзүнчө бөлүп каралган эмес. Ошондон улам Амантур Акматалиевдин эмгегинде *суудан кургак чыгуу, көлөкөгө тон бычуу, бычакка саптык, кол жууп калуу, котур ташы койнунда, колтугуна суу бүркүү, саласал кылуу, бөйрөктөн шыйрак чыгаруу, өз көмөчүнө күл тартуу, кайнаса каны кошулбайт, эки тизгин, бир чылбыр, ат салышуу, өлүмтүгүн артуу, касам ичкенсип, таз кейпине келүү, өлө албай жатып өлөң айтат* сыяктуу фразеологизм сөздөрдүн маанилери чечмеленип берилген. Алардын мурун чыккан эмгектерде эле каралып, маанилери берилгени эске алынбаган (Кыргыз тилинин фразеологиялык сөздүгү, 1980; Кыргыз тилинин фразеологиялык сөздүгү, 2001). Албетте, фразеологизмдердин туюнткан маанисинен сырткары жаралуу себеби, же болбосо этимологиясы бар экендиги белгилүү. Эгерде ошол өңүттө карагысы келсе, анда адис тилчилер «Котур ташы койнунда» (Карасаев, 1982, б. 186-187), «Колтугуна суу бүркүү» (Эгембердиев, 2016, б. 221-223) сыяктуу фразеологизмдердин төркүнүн чечмелеген сыяктуу тактоо киргизсе болмок.

Бирок жогоруда белгилеп көрсөтүлгөндөр элдик этнограф Амантур Акматалиевдин эмгектеринин жалпы мазмунуна, салмагына, кадыр-баркына кылдай да терс таасирин тийгизе албайт. Биз болгону илимий өңүттөн иликтенген этнография менен элдик этнографиянын кээ бир айырмачылыгын көрсөтүүнү көздөдүк. Изилдөөчүнүн кыргыз жерин кыдырып, кумурскадай эмгектенип жараткан жыйырмадан ашуун китептери, айрыкча элдик кол өнөрчүлүк боюнча эмгектери, жоголуп бараткан өнөрлөр тууралуу маалыматтары кыргыз эли, келечек муундар, этнография боюнча изилдөө ишине белсенгендер үчүн кунсуз булак катары кызмат кыла тургандыгынан шек санабай койсо болот. Автордун китептеринин бирине баш сөзүн жазган чыгаан педагог Сабыр Иптаровдун: «Кыргыз үчүн кымбат мүлк «Манасты» сактаган Саякбай, күүнү сактаган Карамолдо, күчтү сактаган Кожомкул, обонду

сактаган Муса, сөздү сактаган Кусеин десек, элдик өнөрдү сактаган Амантур дебешке чара жок!» (Акматалиев, 2000, б. 10) деген пикирин элдик этнограф Амантур Акматалиевдин бүт өмүрлүк эмгегине берилген эң таамай, татыктуу баа деп саноого болот.

Адабияттар

1. Абдимиталип уулу, Н., Жапаралиев, Ш. (2023). Махмуд Кашгаринин “Диван Лугат ат-Түрк” сөздүгүндө ат жабдыктарына байланышкан сөздөр. *Ош мамлекеттик университетинин Жарчысы*, (3), 131–142. https://doi.org/10.52754/16948610_2023_3_17
2. Абдувалиев, И. (2007). *Этимология жана лексикография*. Бишкек.
3. Акматалиев, Амантур Сейтаалы уулу. (2000). *Кыргыздын көөнөрбөс дөөлөттөрү*. Бишкек: Шам.
4. Акматалиев, Амантур Сейтаалы уулу. (2002). *Каада-салт, үрп-адат, адамдык оң-терс сапат*. Бишкек: Бийиктик.
5. Бообек уулу, Болот. (2015). Традиционные обряды и верования кыргызов, связанные с конским снаряжением. *Мир Евразии. Научный журнал*. № 1. 2015, 7-11.
6. Давлатова, С. (2025). М. Кашкаринин “Дивану Лугати-т Түрк” эмгегиндеги эмгек куралдары лексемалары. *Ош мамлекеттик университетинин Жарчысы. Филология*, (1(5)), 1–8. [https://doi.org/10.52754/16948874_2025_1\(5\)_1](https://doi.org/10.52754/16948874_2025_1(5)_1)
7. Жуковская, Н.Л. (1990). *Судьба кочевой культуры*. Москва: Наука.
8. Итс Р.Ф. (1991). *Введение в этнографию: Учебное пособие*. Ленинград: Издательство Ленинградского университета.
9. *Калмыцко-русский словарь*. (1977). 26000 слов. Под ред. Б. Д. Муниева. Москва: Русский язык.
10. Капалбаев, О. (2017). Даанышман кыргыз мурасы. *Шоокум*, № 9.
11. Карасаев, Х. (1982). *Накыл сөздөр: Тил казынасынан баян*. Фрунзе: Кыргызстан, 1982.
12. Карасаев, Х. (1987). *Накыл сөздөр: Тил казынасынан баян*. 2-китеп. Фрунзе: Кыргызстан.
13. *Киргизско-русский словарь*. (1985). В двух книгах. Сост. К. К. Юдахин. Фрунзе: Главная редакция Киргизской Советской Энциклопедии.
14. *Кыргыз тилинин фразеологиялык сөздүгү*. (2001). Ж. Осмонова, К. Конкобаев, Ш. Жапаров. Бишкек: КТМУ.
15. *Кыргыз эл жомоктору*. (1985). Басмага даярдап, түшүндүрмөлөрүн жазган А. Токомбаева. Фрунзе: Кыргызстан.
16. *Макал-лакаптар*. (2001). «Эл адабияты» сериясынын 10-тому. Бишкек: Шам.
17. *Манас: Эпос*. Китеп IV. (1982). Сагымбай Орозбак уулунун варианты боюнча. Фрунзе: Кыргызстан.
18. Мурзакметов, А. (2025). Кыргыздардын камчыга байланышкан макал-лакаптары жана ишенимдери. *Чыгыш таануунун маселелери*, (2), 197–205. https://doi.org/10.52754/16948653_2025_2_22
19. Өмүралиев, Чоюн. (1994). Теңирчилик (Улуттук философиянын уңгусуна чалгын). Бишкек: «КРОН».

20. *Предметы конской сбруи киргизов – памятник народной культуры.* (1988). (методические рекомендации). Составитель Э. Сулайманов. Фрунзе.
21. *Русско-монгольский словарь.* (1982). Исправленное и дополненное второе издание. Под редакцией академика Ш. Лувсанвандана. Улан-Батор: Госиздат.
22. Табалдыев, К.Ш., Абдиев, Т.К. (2024). Маданияттын уланышы: байыркы жана орто кылымдарда Кыргызстандын аймагында жашаган элдердин баш кийимдери. *Ош мамлекеттик университетинин Жарчысы. Филология*, (1(3), 1–11. [https://doi.org/10.52754/16948874_2024_1\(3\)_1](https://doi.org/10.52754/16948874_2024_1(3)_1)
23. Эгембердиев, Р. (2016). Кыргыз тилиндеги фразеологизмдердин төркүнү (этимологиясы). Бишкек: Турар.